

Zsidó katedrális a dohánygyár mellett

1. A „keleties stílus” születése

Kevés példa akad a nyugati történelemben, ahol ilyen szoros a kapcsolat a kulturális identitás és az építészet között, mint a XIX. század orientalizáló zsinagógái esetében. Mégis, ez a kapcsolat távol van attól a szervességtől és a spontaneitástól, ami a templomok és mecsetek jellemzője volt a modernitás megjelenése előtt.

A zsinagógák építészei az 1840-es évektől kezdve a semmiből próbálták megteremteni azt az építészeti identitást, amely megrendelőik üzenetét lett volna hivatott hordozni: a Közép-Európa befogadó nemzetállamainak társadalmához és gazdaságához való lojalitást, integrációt és az emancipációt.

A helyzet azonban ennél összetettebb volt. A nyugati országokban két identitásválság zajlott le egyszerre: az első a reformzsidóké, akik hagyományos életformájukat elhagyva kulturális vákuumban találták magukat; a második pedig a modern európai társadalmak politikai és kulturális krízise a kapitalizmusba való átmenet során.¹ Mindemellett a nyugati társadalmak belefáradtak saját kulturális hagyományaikba – a zsidó-keresztény paradigmába és a görög-latin antikvitásba, és így a gyarmatosítások befejeztével nagy kulturális nyitásba kezdtek. A XIX. század építészei az intellektuális kifáradás meghaladása érdekében számos hibridet és neo-stílust hoztak létre, idegen rendszereket: iszlám, japán és más, nem nyugati építészeti/művészeti hagyományok akkoriban koherens és a modernitás által viszonylag érintetlen elemeit beemelve a fausti kultúrába. A zsinagógaépítészet az effajta kalandozások egyik legtermékenyebb talaja volt.

A Ludwig Förster tervei alapján a pesti Magyar Királyi Dohánygyár melletti telken, a mai Dohány utcában megépült zsinagóga, amikor 150 éve felavatták, a világ legnagyobb zsidó imahelye volt – ma a harmadik –, mely a fent említett dilemmák mindegyikét megjeleníti: a tervezése és építése körül zajló hosszas mérlegelés tanúsítja, hogyan vetítették bele az építé-

A templom Károly körút felőli nézete

Ez a templom legtipikusabb nézete, amelyben leginkább hasonlít eredeti formájához. A bejárat előtti udvart keretező baloldali szárny 1930-as merőleges lemeztése azonban még inkább kiemeli a jobb szárny aszimmetriáját. Jól tükrözi továbbá Förster utcafépi szándékát is: a látszólag kétszintes zsinagóga fő tömege elmerül a városzövetben, de a két torony felülemelkedik azon, megjeleníti az épületet a városképbe, hogy az a budai hegyekből is látható legyen.

szetbe a zsidó identitást Közép-Európában és azon túl. Voltak más, úttörő zsinagógák is a XIX. században, melyek az orientális nyelvezetet jelenítették meg; először csupán a zsinagógabelsőben, az épület külsejének nyugati stílusát változatlanul hagyva, mint pl. a Gottfried Semper által 1838–40-ben épített drezdai zsinagóga. Az 1848-as forradalmakat követően a keleties stílusok feljutottak a homlokzatokra is: az 1852-ben épült bécsi tempelgassei zsinagóga, az 1853-ban épült mainzi zsinagóga, az 1853-ban épült lipcsei zsinagóga, az 1854-ben Berlinben, a Johannisstrassén épült zsinagóga, az 1859-ben elkészült budapesti Dohány utcai zsinagóga, a berlini Oranienbergerstras-

¹ Érdekes módon a zsidók sokféle módon járultak hozzá ezekhez a változásokhoz. Mivel sok európai országban ingatlant nem birtokolhattak, vagyonukat készpénzben/aranyban halmozták fel, amit könnyű volt befektetni a kapitalista gazdaságba.

Három lehetőség

BALRA: Hild József építette esztergomi bazilika, KÖZÉPEN: Feszli Frigyes és munkatársai: A Dohány-templom tervrajza, JOBBRA: Ludwig Förster Dohány utcai temploma. Mivel Hild verziója nem maradt fenn, helyette itt az esztergomi bazilika szerepel. Bizonyára a Hild által készített terv is klasszicista stílusban és egy központi főkupolával készült. Míg Hild és Feszli követték a tervfeladatot, és „zsinagógákat” terveztek, Förster mór stílusú katedráliszt kreált, amelyet Templomnak nevezett.

se 1867-ben épült zsinagógája, valamint a stuttgarti, 1861-ben épült zsinagóga. Az orientális stílus² – bármit is jelentett ez abban az időben – a zsidók, „Európa ázsiai népének” márkajelvévé vált. Az Ezeregyéjszaka meséinek szellemét idéző Dohány utcai templom mérete, pompája és városképi jelentősége tekintetében nagyjából megtartotta vezető szerepét mind a mai napig. Ebben a cikkben a Dohány utcai templomnak egyrészt a nyugati tradícióban, másrészt az importált és átformált keleti elemek alkalmazásában gyökerező szintetikus identitásának kialakulását vizsgálom a XIX. századi európai zsinagógaépítészet e leginkább irányt mutató példáján.³

2. Kulturális és politikai környezet

Vitatható, hogy vajon a zsidók a környezet ellenségesége vagy saját belső összetartásuk révén őrizték meg különálló vallási-etnikai azonosságtudatukat négy évezreden át; az azonban kétségtelen, hogy a felvilágosodást követően mindkét tényező hanyatlásnak indult, valamiféle konvergenciát hívva életre a késői XVIII. és a korai XIX. században.

Mindazonáltal a kezdeti optimizmust követően hamarosan megjelentek az első repedések a frissen létrehozott zsidó–nem zsidó platformon. Mégis, az összhang kitartott majd egy századon át, az 1830-as

évektől az 1920-as évekig, a gazdasági és kulturális modernitás születésével egybeeső időszakban. A hagyományörző vagy ortodox zsidók nagyobb gyanakvással viseltettek ezzel a fejlődéssel szemben. Néhány évtizednyi késéssel azonban a zsinagógaépítészetben ők is követték a neológ zsidókat, jóllehet a vallásgyakorlatban lényegi változásokat nem vezettek be. Ám egy évszázad múlva az újkori Európában zajló „zsidó reneszánsz” hirtelen véget ért: a zsidó népesség többsége a náci üldöztetés nyomán eltűnt a kontinensről. A Kristályéjszakán (1938 november 9.) és a későbbiek során, főleg a háború utáni években, egészen a vasfüggöny leomlásáig (1989) a közép-európai zsinagógák jelentős részét elpusztították. A nácik 1938-ban végrehajtott látványos rombolásával szemben a kommunista rezsimnek nem voltak nyíltan ellenségesek a zsidókkal, de a hagyományokkal és a vallással való szembenállásuk eredményeképpen Kelet-Közép-Európa sok zsinagógája elpusztult, különösen azokon a településeken, ahol a zsidók kihaltak.⁴

A modern zsidó reneszánsz hajnalán egyes emancipált zsidók a kereszténységet már nem tartották egyértelműen zsidó hitszegésnek, hanem inkább egyfajta egyetemes világvallás elfogadásának, a „civilizált világ” kulturális közös nevezőjének. A szekuláris neveltetésű zsidók számára a gründerkorának felszabadító nyüzsgése (és tülekedése is) a messianisztikus idők kezdetét látszott beharangozni, ami arra ösztönözte őket, hogy feladják vallási/kulturális elkülönülésüket, az Izrael földjére való visszatérésre való törekvést is beleértve. A felvilágosodás utáni szekularizmus és univerzalizmus a zsidóság felsőbb rétegeit eltávolította hagyományaitól, és elindította gazdasági, kulturális és bizonyos értelemben politikai integrációjukat az európai és észak-amerikai társadalmakba. A helybéli nem zsidó középosztályt nem minden esetben töltötte el örömmel a zsidók előbbre jutása, mivel félték a versenyhelyzettől. Közép-Európában

2 A cikkben végig az „orientális stílus” elnevezést fogom használni a „neoiszlám” vagy a „mór stílus” – a XIX. században használt elnevezések – helyett, mivel az előbbi kifejezést semmilyen történelmi stílus, illetve neo-stílus megnevezésére nem használják. E zsinagógák stílusa nem volt igazi stílus. Hanem a Nyugat projekciója, az, amit Európa az általa feltételezett, ilyen formában sohasem létezett Keletről kivett. Ez a projekció arab-izlám, indiai, sőt még bizánci elemeket is gyűjtött, és emiatt semmiféle jobb specifikus terminus technicus nem alkalmas hibrid karakterük leírására, mint az „orientális stílus”.

3 Bővebb háttérinformációval a következő könyv szolgálhat: Klein Rudolf: *A Dohány utcai zsinagóga*, Terc, Budapest, 2008.

4 A kommunista antiszemitizmus az anticionizmus vagy a gazdaság burzsoáz zsidók elleni gyűlölet képében jelentkezett.

A Dohány utcai templom 1890 körül, fénykép

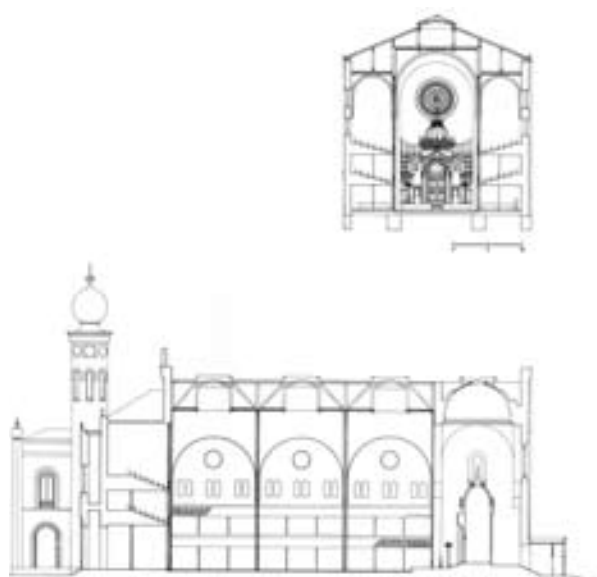
Förster a müncheni Frauenkirche és Regel pályázatának kombinációját keretezte két előrenyúló szárnyal, amivel az alaprajz aszimmetriáját próbálta álcázni. Ezek a szárnyak egy előudvart képeznek, ami bizonyos monumentálist kölcsönöz az épületegyüttesnek.

a nem zsidó középosztály a lehető legtovább igyekezett késleltetni a zsidó emancipációt, ám a pénzeszközök (forgótőke) – amit a módos zsidók készségesen szolgáltatottak – iránti igény erősebbnek bizonyult. A nem zsidó középosztály még az 1860-as években elért formális emancipációt követően is megkísérelte távol tartani a zsidókat a kultúrától és a politikától. Ez magyarázza, miért építették a zsinagógákat a városzövet zömétől élesen különböző stílusban: egészen a XIX. század végéig vizuálisan elkülönítették a zsidókat a nem zsidóktól. A gettó elhagyásával azonban a zsinagógaépítészetnek is mindenképpen változnia kellett. A feltűnést kerülő látvány, mely egyrészt a keresztényektől való félelemben, másrészt a hagyományos zsidó kultúra vizualitás iránti közömbösségében gyökerezett, hamarosan eltűnt. Helyette a keresztény városszövetbe való vizuális integráció és a kiemelkedő, karakteres épületek létrehozásának igénye jelent meg. Az építészeti integráció lassú folyamat volt, eleinte csak a keresztények számára is olvasható vizuális identitás igénye jelent meg, mely a zsidók imahelyeit biztonságosan megkülönböztette a keresztényekétől,

amit a „zsidók Európa ázsiai népe”⁵ szlogen fejezti ki. Később, amikor az 1880-as években az orientális stílus hanyatlásnak indult, a zsinagógák egyre inkább a vezető „keresztény” stílusokban – neoromán, neobizánci, sőt néha egyenesen neogótikus stílusban – épültek, különösen Németországban. A Habsburg birodalomban az orientális stílusok egészen a modernizmus beköszöntéig használatban maradtak, noha összekeveredve a hagyományos nyugati neo-stílusokkal.⁶ A Dohány utcai zsinagóga jelzi ennek a fejlődésnek az első állomását, amikor egy gazdag orientális mezbe bújtatott hatalmas zsinagóga fellépett a város színpadára.

5 Apró orientális jellegzetességek elszórtan számos zsinagógán előfordultak az emancipációt megelőzően is, például a prágai Grossenhof-zsinagógán (1760) és német földön úgyszintén: Ingenheim (1832), Binswangen (1835), Speyer (1837) és Heidenheim (1849)

6 A Habsburg birodalom mind kulturális, mind politikai és építészeti szempontból sokkal kevésbé volt homogén, mint Bismarck egyesített Német Birodalma. És emiatt jobban elviselte az orientális küllemű építményeket

A zsinagóga kereszt- és hosszmetsete

A rajzos díszítések hiánya kiemeli a zsinagóga ipari épület karakterét ezeken a metszeteken. A hosszmetset felfedi a zsinagóga kettősségét: a Dohány utca irányában cizellált felületekkel rendelkező orientális épületnek tűnik, miközben egy tágasabb és egyszerűbb, az ipusztériális építészet és a romantizmus *Rundbogenstil*nek (félköríves romantikának) nevezett változatának szellemében megalkotott épületet rejt.

3. A pesti zsidók, stílusvitáik, és az építész kiválasztása

Miután az 1840-es években a zsidók letelepedési engedélyt kaptak Pest elővárosában (a mai VI. kerületben), a XIX. század második harmadában a pesti zsidó közösség látványos növekedésnek indult. Pest legkiemelkedőbb zsidó családjai nem annyira vidéki városokból vagy távoli vidékekről jött bevándorlók voltak, mint inkább Óbudáról érkezett, tehetős, jó kapcsolatokkal rendelkező emberek, akik Pesten letelepedési engedélyt kaptak. (Korábban csupán a folyón való átkelést, a piacokon és vásárokon való részvételt engedélyezték számukra.) A XIX. század közepén Pesten élő zsidók pontos száma homályban marad. Grossmann 1852-ben 12 ezer főt említ,⁷ Katona 1857-ben 27 101 főről beszél.⁸ Mindenesetre erejükre és befolyásukra vall, hogy Pest városában egy aránylag kisebb méretű épületelözmény nélkül belevágtak a világ legnagyobb zsinagógájának felépítésébe.⁹

A pesti zsidó közösség tagjai zömmel a kisebb imaházak hagyományát szerették volna megőrizni, de az ambiciózus vezetőségnek az elért vívmányok manifestálására, valamint a befogadó nemzet és a keresztény kultúra iránti lojalitás kimutatására volt szüksége.¹⁰ Bár a vezetőség eltökölte magát, hogy csatlakozik a „szép új világhoz”, még azok a testületi tagok

sem tudtak egyetértésre jutni a zsinagóga építészeti elemeinek, stílusának, közvetlen környezetéhez való viszonyának kérdésében, akik az építészeknek szánt tervfeladatot megfogalmazták. Nyilvánvaló, hogy a testület tagjai számára sem volt teljesen világos, hogy milyen kulturális identitást, politikai üzenetet hordozzon egy háromezer ülőhelyes (!) nagy zsinagóga felépítése Pest történelmi városságjának közvetlen szomszédságában.¹¹ Emiatt a zsinagóga tervezésére létrehozott építési bizottság két építész bízott meg a tervezéssel: az egyik Hild József, a beérkezett helybéli klasszicista építész, aki Esztergom városának katedrálisát tervezte, és aki épített már a zsidó közösségnek is. A másik a szintén helybéli Feszl Frigyes, fiatalabb, kevésbé ismert építész; neki tulajdonítja a művésztörténet a magyar nemzeti építészet kezdeményezését a romantika keretein belül.¹² Ők ketten nemcsak a kor magyar építészetének két fő áramlatát jelenítették meg, de megbízásuk tükrözte a pesti zsidóság két fő gondolkodási modelljét is: a helyi nem zsidó, konzervatív hagyományokra való építkezést, illetve a romantikus és nemzeti eszmék átvételét néhány évvel az 1848-as események után.

1854. május 18-án azonban váratlan fordulat következett: az építési bizottság mindkettőjük tervét elutasította, és a bajor születésű bécsi építész, Ludwig Förstert (1797–1863) bízta meg a tervezéssel, aki épp akkor kezdte a bécsi Leopoldstadt kerület zsinagógájának építését. Feltehetően zárt ajtók mögött, a testület tagjainak eltérő érdekeit tükröző párhuzamos tárgyalások folyhattak Försterrel. Mindezen és a meggyőző érvelésen túl Förster bevonása túlmutatott a nagy pénzösszegek gazdát cserélésekor folytatott küzdelmeken.

7 Grossmann Zsigmond: A pesti kultusztemplom. *Magyar Zsidó Szemle*, XL (1923) 1, 86–94

8 Katona József: A 90 éves Dohány utcai templom. Az Országos Magyar Zsidó Múzeum kiadása, 1949, 5..

9 A korábbi nagy zsinagóga Óbudán állt, 1821-ben épült, az Ausztria-Magyarországon zajló korai emancipációs folyamat idején, klasszicista stílusban. Eredeti környezetét átalakították, de maga az épület fennmaradt, sokáig tévé-stúdióként üzemelt

10 A hitközség a földrajzi hovartartozás különbözősége miatt is meglehetősen inhomogén volt.

11 Fontos kiemelni, hogy a nagy zsinagóga elhelyezkedése nem csupán azért volt másodrangú, mert a külvárosban kapott helyet, hanem azért is, mert egy keskeny, kanyargós, a Királyi Dohánygyárral – amiről az utcát elnevezték – szomszédos utcában volt. A telek szűkössége miatt sorozatos átépítésekre volt szükség annak érdekében, hogy lépést tudjon tartani a zsidóság városi presztízsének növekedésével..

12 Lásd: Komárik Dénes: A pesti Dohány utcai zsinagóga építése. *Művészettörténeti Értesítő*, XV (1991) 1-2, 3.

A templombelső

A belsőben megnyilatkozik a hibrid szerkezet: masszív kerítőfalak és könnyű fém (fa) szerkezet, mely a födémeket és a karzatokat tartja. Ám a karcsú szerkezetet gazdag keleties díszítés borítja.

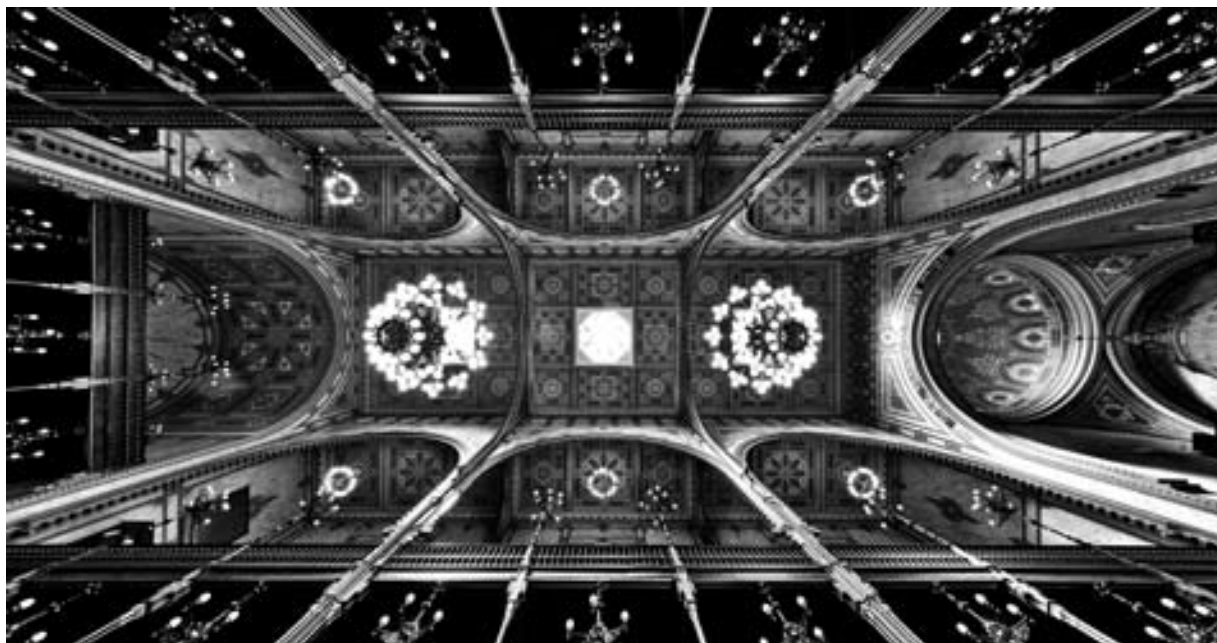
Christian Friedrich Ludwig Ritter von Förster nem volt sem hagyományörző, sem nemzeti érzelmű. Épp ellenkezőleg: a modernizmus és kozmopolitizmus elkötelezettje, a globális-eklektikus eszme zászlóvivője. Ez bizonyára nagyon imponált a felvilágosodástól és az ipari forradalomtól megigézett feltörekvő zsidó középosztálynak. Förster a rangos bécsi művészeti akadémián volt professzor, és még az 1848-as forradalom és a később kiírt pályázat előtt készített terveket a híres Ringstrasse megépítésére. Érdekes módon e pompás körutat „alulról” kezdeményezték: nem a kormány vagy a helyi kormányzati szervek indítványozták, noha később a birodalom legnagyobb közmunkájává vált. Adolph Pereira báró, zsidó iparmágnás kérte fel Förstert, hogy készítsen városfejlesztési tervet,¹³ szem előtt tartva a feltörekvő zsidó felső középosztály igényeit, amely majd itt lakik néhány valódi nemes szom-

szédságában és középületekkel körülvéve: Operaház, Tőzsde, Parlament, Városháza és Egyetem.¹⁴ Förster sikeres üzletember is volt, aki szilárdan támaszkodott a szaksajtóra, megalapítva az *Allgemeine Bauzeitung*-ot, Közép-Európa egyik legbefolyásosabb építészeti folyóiratát. A pesti zsidók számára Förster megjelenése a színen a rendkívül ambiciózus, de inkoherens hitközségi vezetőségben előállt patthelyzet deus ex machina megoldását jelentette. Ő volt a megfelelő ember a megfelelő helyen és időben. Förster, a bécsi zsidó nagyburzsoázia kedvence először bécsi támogatója, Adolph Pereira báró számára jelenítette meg 1846-ban építészetileg a „keleti kulturális identitást”. Pereira azzal kereste meg Förstert, hogy egy orientális stílusban készült mesekastélyt építtessen vele a Duna mentén, egy lenyűgözően szép tájon, a Greifenstein melletti Königstattenben. A kastély, amely 1847-ben készült el, a hely romantikáját volt hivatott kifejezni, egyszersmind megjeleníteni a bizánci, valamint arab építészeti elemek harmonikus egységét, azzal a szándékkal, hogy megidézze „Pereira spanyolországi szefárd őseinek mór esztétikáját”.¹⁵ E kastély romantikus saroktornyai köszönnek vissza a bécsi Tempelgasse zsinagógájának homlokzatán, oldalhomlokzatának mór boltívei pedig a pesti Dohány utcai templom belső terében tűnnek majd fel. Tehát a nem zsidó építészek az orientális stílust az asszimilált zsidóságnak

13 *Christian Friedrich Ludwig Ritter von Förster, 1797–1863. Werkdokumentation.* Institut für Städtebau, Raumplanung und Raumordnung, Technische Universität Wien, 1985. Szöveg: Katalogszeite 71; képek: Abbildungsseite 196.

14 Ez világítja meg a legjobban a politikai és intellektuális hatalomváltást: a statikus, feudális városközpontból – Stephanskirche, Burg – az új, dinamikus bulvár felé történt elmozdulást, amire a zsidó és burzsoázia elemek annyira vágyakoztak, és aminek megteremtéséért oly sokat áldoztak

15 *Allgemeine Bauzeitung*, vezércikk, Bécs, 1849, 107.

A zsinagóga födém szerkezete

A belső háromhajós bazilika, három-három boltmezővel. A főhajó nyugaton a bejárati mezővel, keleten a bima mezejével bővül, mely utóbbit belső kupola fedi

úgy próbálták eladni, mint az Ibériai-félszigeten annak idején virágzó „zsidó reneszánsz” – a középkori zsidó-keresztény-izlám együttélés és egymás kultúrája általi kölcsönös megtermékenyítés időszaka a VIII. századtól egészen a kiűzetésig (Spanyolország 1492, Portugália 1496) – újraéledését. Valójában azonban sokkal pragmatikusabb okok miatt választották ezt a mór jellegű, keleties stílust: ez volt az egyetlen szabad formavilág, amelyet a közép-európai építészetben csak elvéve, olykor állatkertek vagy más, szórakozással kapcsolatos épületek és fegyverraktárak építésekor alkalmaztak. A zsidókat egyrészt örömmel töltötte el, hogy bekerülhettek a XIX. század stíluskavalkádjába, ami hozzájárult társadalmi elfogadtatásukhoz, építészeti láthatósággal ruházván fel őket, és tetszett nekik a túlárado díszítés is. Ám másrészt úgy érezték, hogy az orientalizmus elhatárolja őket az építészet és a társadalom főáramától.

A divatos építészeti hóbortok követésén túl Förster a fejlett technikai megoldások – öntöttvas oszlopok, rácsos tartók és a funkcionalista megközelítés – elkötelezettje is volt, amelyeket szinte minden épületében alkalmazott.¹⁶ A hagyományos esztétikai érté-

ketek sikeresen egyesítette az új anyagok és építészeti módszerek iránti modernista igénnyel. Azzal érvelt, hogy a szépség iránti törekvésnek respektálnia kell a funkciót, és hogy az építészetnek tükröznie kell a felhasznált technikai módszereket. Bizonyos értelemben modernista volt, és a két fővárosban felépített zsinagógája (melyek közül ma már csak a Dohány utcai áll) bizonyítják ezt. (Harmadik zsinagógája, amelyet 1863-ban épített Miskolcon, a zsidóknak a helyi közösségben elfoglalt pozíciójához, illetve a helyi zsidók ízléséhez mérten arányaiban is, díszítésében is viszafogottabb.) A technológia melletti elkötelezettség a zsidó közösség vezetői számára megnyerő volt, akik vagy iparmágnások voltak, vagy más módon szorgalmazták a viszonylag elmaradott ország iparosítását, de mindenféleképpen úttörők voltak a műszaki haladás és a modernizáció terén.

Förster tervének üzenete – a keleti pompa, a modernség és a kozmopolitizmus, a fiktív nagyvárosi ragyogás – sokkal jobban megragadta a gazdag pesti zsidók fantáziáját, mint Hild József klasszicista szoliditása vagy Feszl Frigyes kissé merészebb romanticizmusa. Valójában egyikük terve sem testesítette meg a feltörekvő zsidó polgárság eszményeit. Ezzel szemben Förster, aki számos, az építési bizottság által a tervfeladatban előírt funkcionális követelményt nem teljesített, és még a kötelezően előírt kupolát is elhagyta tervéből, mégis jobban megértette megrendelői lelkü-

¹⁶ Ő épített először szakrális épületet részleges fém szerkezettel, először 1846-ban a lutheránus templomot Bécs-Gumpendorfbán, amelyet a leopoldstadti vagy más nevén tempelgassei zsinagóga követett 1853-ban, végül pedig a Dohány utcai templom 1854-ben.

letét, mint pesti kollégái: Hild és Feszl.¹⁷ Tudta, hogy a hitközség vezetői által írott program kevésbé számít, mint az épület jelentése – könnyűszerrel elhagyhatta az előírt kupolát, ha az épület monumentális megjelenését egyéb módokon tudta biztosítani.

Förster feltehetően a Salamon Templomának XIX. századi reprodukcióiból kiindulva ellenezte a központi kupola tervét, és ha némelyik reprodukción látható volt is kupola, az nem volt összemérhető a kupolás zsinagógák, illetve keresztény templomok domináns kupolájával. A Dohány utcai templomban a Frigyszekrény felett van ugyan egy kis belső kupola, de az is csupán akkor látható, ha az ember közel megy hozzá. Továbbá a csupán díszítést szolgáló homlokzati kupolák, amelyeket például Feszl javasolt, vagy utóbb az Edward Knoblauch által Berlinben, az Oranienburgerstrassén épített zsinagóga kupolái valószínűleg kevésbé voltak meggyőzőek Förster, a funkcionalista építész számára. A telek is keskeny volt ahhoz, hogy egy hatásos kupolás épületet emeljenek rajta. A Feszl által megálmodott kupolás épület egyszerűen nem volt megvalósítható az adott telken.¹⁸

4. Ludwig Förster a zsidó identitásról és annak építészeti párhuzamairól

Amint ez a XIX. században gyakran történt, Förster az általa kedvelt formai megoldásokat meggyőző elméletekkel igyekezett eladni. A Dohány utcai templommal kapcsolatban sajátos, kvázi tudományos megfontolásokkal hozakodott elő – valójában azonban aligha volt ideje olyan távoli helyeket meglátogatni, mint Spanyolország, Észak-Afrika vagy a Közel-Kelet, vagy építészettörténeti könyveket bújni, mivel jócskán elfoglalta őt virágzó építészirodája, professzori állása és

17 Funkcionális tekintetben Förster terve meglehetősen problematikus volt: hét lépcsőház, melyek között vannak nagyon keskenyek és sötétek; egymással kapcsolódó szintek, a hívók és alkalmazottak nem világos közlekedési útvonalai stb. Az építési bizottság tett néhány udvarias észrevételt, azonban az építész elmulasztotta a hiányosságok megoldását.

18 Feszl terve nem lett volna megépíthető egy ilyen szűk telken, de a feljegyzések szerint őt nem támadták, mint Förstert. Ő egy *cour d'honneur*-t, díszudvart vizionált a két közösségi épület közé, ami egy hatalmas kupolás zsinagóghoz vezetett volna; erre azonban egyszerűen nem maradt volna elég hely.

mozgalmas társadalmi élete. Ennek ellenére építészeti formavilágát tudós módjára igyekezett igazolni: „... Egy izraelita templom építésekor nem kívánatos sem az egyiptomi, sem a görög, sem a román, sem a gótikus stílus alkalmazása, hanem az orientális-bizánci stílus a megfelelő.”¹⁹

A bizánci és az iszlám építészetet – e két egymással konfliktusban álló kultúra termékét – tehát ugyanabba a halmazba teszi, mivel a nyugati kereszténységhez képest mindkettő „keleti”. A Kelet az ő számára is, ahogy a legtöbb XIX. században élt nyugati ember számára egy mesterséges projekció volt. Ám építészeti szempontból Förster állításának az a jelentősége, hogy az anyagszerű-tektonikus stílusokkal szemben az anyagtalanító, dematerializáló stílusokat részesíti előnyben. Az építészeti meghatározókon túl Förster kitér a zsidók bizonyos, a zsinagóga stílusában kifejezendő feltételezett jellemvonásaira és identitására is:

„[A] Corsabadban, Ninivében és Babilonban folyó legújabb ásatások az ősi orientális építési stílusok gazdag tárházai. Alapul szolgálhattak volna a legrégebb zsidó templom építéséhez, ám az nem bizonyítható, hogy az araboknak vagy a perzsáknak létezett építési stílusuk Salamon idejében... Ezeknek a népeknek a formavilága azonban megfelel a tradicionális zsidó istentiszteletnek és a zsidók fantasztikus, emelkedett, prófétai hangulatának (*Gemüthserhebungen*); és érthetővé teszik a Salamon Templomáról szóló egyébként nem teljesen világos leírásokat. Ennek a templomnak kellene minden zsinagóga prototípusául szolgálnia, mivel sokkal inkább ez, mint a római bazilika volt minden keresztény templom őse, mint-hogy a kereszténység teljes mértékben a zsidóságban gyökerezik.”²⁰

Förster állítása nem volt pontos: mind a zsinagóga, mind a keresztény templom az antik bazilikákból, és nem Salamon Templomából fejlődött ki. A zsinagógák és a keresztény templomok közötti kapcsolat, amennyire formális, ugyanannyira funkcionális: mindkét épületfajta olyan ház, amelybe be kell lépünk; zárt belső tér, melyet falak választanak el a természeti vagy épített környezettől, és a római bazilikák voltak ilyenek. Salamon Temploma nem arra épült, hogy oda a főpapokon kívül bárki belépjen; a hívőket távol tartották tőle. A Templom fő funkciója a Frigyláda befogadása volt. Nehéz azonban elhinni, hogy Förster ennyire nem ismerte volna az építészettörténetét. Sokkal valószínűbb, hogy az építész „politikailag korrekt” akart lenni, rávilágítva a kereszténység zsidó gyökereire, amit az emancipáció zsidó és nem zsidó harcossai egyaránt hangoztattak a XIX. század során.

A közös gyökereket hangsúlyozó művészet lett volna hivatott kikövezni a zsidók és nem zsidók kulturális konvergenciájához vezető utat. Ráadásul Förster szándékosan átsiklott a Salamon Temploma és a zsinagógák közötti funkcionális különbségek felett – az utóbbiak csak a Kr. e. 70-ben véglegesen lerombolt és azt követően soha újjá nem épített Templom pót-

19 Ludwig Förster rajzokhoz mellékelt technikai leírása, 1854. február, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, II–C–I–1, a Dohány utcai zsinagóga iratai.

20 Uo. – Salamon Templomát az arabokkal – akik ebben az időben nomádok voltak – kapcsolatba hozni vitatható; és ez Förster ókori művészetekben való csekély jártasságát bizonyítja. Mindemellett ez kevés relevanciával bír sikeres építészeti gyakorlata szempontjából. A XIX. század közepén a Habsburg birodalom építészete a historizmus és eklektika irányában fejlődött, aminek nem volt szükséges előfeltétele a tudományos képzettség.

lékálul szolgáltak. A középkor és a korai modernitás zsidó tradíciójában Salamon Temploma az óhazájában élő zsidóságot jelképezi, míg a zsinagóga inkább a száműzetés eleme. (A történelem során volt egy időszak, amikor a Második Templom és a zsinagógák együtt léteztek. Ennek során a Templom volt a zsidók legszentebb helye, míg a zsinagógák inkább a mindennapi vallásgyakorlás színterei voltak.) Ahogy az emancipált zsidók egyre inkább otthon érezték magukat – legalábbis hivatalosan – a modern XIX. századi nemzetállamokban, elutasították a Jeruzsálembe való visszatérés gondolatát; és zsinagógaikat „templomokká” fokozták fel, a szónak mind a hétköznapi, mind építészeti értelmében.

Förster ellentmondásos filozófiája az építészeti nyelvezet és a beltéri elrendezés tekintetében építészeti hibridet hozott létre. A Dohány utcai zsinagóga tágas, elnyúló, bazilikára jellemző, katolikus templomot idéző alaprajza elveti a korábbi zsinagógák szerény méreteit és központosítását; bár a rituális elemeket nagyjából érintetlenül hagyja, leszámítva, hogy a bimat²¹ keletre, a Frigyláda²² elé hozza. A zsinagóga építészeti nyelvezete a német *Rundbogenstil*-t (az 1840-es és 1850-es évek félköríves romantikája) és az iszlám építészet stílárís elemeit vegyíti. Továbbá, az utóbbi nem lényegi, csupán egy dekoratív réteg a mo-

dern fém tartószerkezeten. A korabeli zsidó és nem zsidó sajtó tanúsága szerint a fent említett szintetikus, hibrid stílus a nyugati és keleti hagyományokból építkező és a modernizmus gazdasági, politikai és kulturális dimenziói iránt egyaránt elköteleződő, újonnan megszerzett zsidó identitás üzenete.

5. A korabeli sajtóvisszhang

A kor médiavisszhangja azt bizonyítja, hogy a Ludwig Förster és megrendelői által küldött üzenet megértésre lelt. A bécsi újság, az *Illustrierte Zeitung* így ír az új pesti zsinagóga stílusáról:

„A stílusa mór, ami annyira megfelelő a zsinagógák számára. (...) A zsidók és az arabok szellemi tulajdonosságai, a zsidók és az arabok nyelve és vallási szertartásai között sok hasonlóság mutatható ki: a spekulatív tudományokra való hajlam, az élő természettől való elfordulás, az ebből fakadó alaktalan spiritualitás és mesterkéltn gondolkodásmód, valamint gazdag képzelet. Mindezek mint mór formákba öltöztetett *fata morgana* tűnnek fel a szemünk előtt, miközben a díszítések a pompa iránti nyilvánvaló hajlamot mutatják. Ám a gótika az arab építészettel ellentétben az egyes építészeti elemeket harmonikus és organikus egységbe szervezte. A keleti lélek különbözik a némettől [sic!]. Az arab építészet a gazdagságával és mechanikus ismétléseivel nyugtáz le, nem organikus struktúrájával.”²³

A szerző az iszlám építészetet és a muszlim spiritualitást illető korabeli tipikus félreértését fejezi ki: e szerint az iszlám építészet a judaizmus emberábrázolásra vonatkozó tiltását követve kerül az ideák fogható, materiális formába öntését. Nem csupán az iszlám építészetet ítéli el egyfajta „német” nézőpontból, de

21 Emelvény, amelyen a Szentírást olvasták.

22 A Frigyláda az a hely, ahol az Írást (Tóratekercs) őrizték. Keletelve van, a jeruzsálemi Salamon Templom irányába néz. A bima Frigyláda elé hozatala az 1820-as évektől kezdve épült reformzsinagógákban elfogadott volt, ami a XIX. század során sok ellentétet vezetett a reformzsidók és az ortodoxok között

23 Die neue Synagoge in Pesth, vezércikk, *Illustrierte Zeitung*, 864 (1860. jan. 21), 1860, 48–49.

Semper felöltöztetés-elméletét is (burkolat-elmélet, *Bekleidungstheorie*), amely az „orientális stílus” és a belőle kisarjadó szecesszió,²⁴ majd utóbb a XX. századi modernizmus elméleti alapjául is szolgált. A német és az arab szellem szembeállítását Carl Schnaase elképzeléseit²⁵ visszahangozza, és a feltételezett zsidó „lebegés” előrevetít bizonyos XX. századi antiszemita nézeteket a művészetelméletben, a nemzetiszocialista párt által hangoztatott *entartete Kunst* (elfajult művészet) koncepcióját. Mégis, abban az időben, amikor a más kultúrák – beleértve a zsidó kultúrát is – feletti keresztény felsőbbrendűség magától értetődő volt, Schnaase elméletei megmaradtak a politikai korrektség keretei között.

Az *Illustrierte Zeitung* áltudományos indoklásban bizonygatta a keleties építészeti nyelv létjogosultságát: Avicennát (Abu Ali al-Husayn ibn Abd Allah ibn Sina, 980–1037) és Averroest (Abu al-Walid Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Rushd, 1126–1198) összehozza Maimonidesszel (Rabbi Moses ben Maimon, 1135–1204), utalva a zsidók, keresztények és muszlimok híres szimbiózisára az Ibériai-félszigeten.

Dacára annak, hogy a németek (osztrákok) nagy zsidó és muszlim gondolkodókra hivatkoztak, volt valami lekicsinylő abban, ahogy a zsidóknak, az arabokkal való feltételezett rokonság okán, a „mór stílus” (a különböző keleti kifejezési formák, a török, az egyiptomi, a mór és indiai stílus e keverékét) ajánlották, annak érdekében, hogy a „zsinagóga stílus” másodrangú kifejezőeszköz maradjon.

A keleties stíluselemek nyugati építészetben való alkalmazásának is megvan a maga sajátos története, mely egyértelműen a Kelet alárendelt jellegéről tanúskodik. A kastélyok kertjeiben épült *Turquerie*, a török pavilon (születli) közhelynek számít. Megemlíthetjük a John Nash tervezte brightoni neoindiai stílusú Királyi Pavilont (1815–18) vagy a Karl Ludwig von Zanth alkotta Wilhelma Villát (1837–51), a Württemberg fe-

jedelme, I. Vilmos (1816–1864) számára épített „Mór Palotát”. A Keletről való kölcsönzés Közép-Európa építészetében is mindenütt a kevésbé prominens középületekre korlátozódott. Ráadásul a középületek bizonyos esztétikailag nem teljesen elfogadott elemei – mint például a fémszerkezetek – hozták össze azt a műfajt, amely időnként akaratlanul is avantgárddá vált. Az új építészeti kifejezési módban azonban ennél sokkal több volt: Európa megnyílása a Kelet felé, a gyarmatok felé – egy „felvilágosodott világbirodalom” eszménye – és ezzel együtt a folyamatos globális fejlődés ideálja (valójában a messianizmus szekularizált változata), amely iránt az emancipált zsidók elköteleződtek, és amihez jelentős mértékben hozzájárultak. Volt ennek a folyamatnak egy romantikus felhangja is: a Kelet, az Ezeregyéjszaka csodálatos világa iránt érzett nosztalgia. Paradox módon a zsidók úgy integrálódtak az európai kultúrába, hogy előbb kiléptek belőle.

A budapesti nagy zsinagóga és követőinek „orientális stílusa” mögé képzelt vegyesfelvágott olyan hátteret alkot, amellyel szembeállítható volt a „gótikus tisztaság” és organicitás, azaz a keresztény őszinteség és rend. Másként szólva: megállapíthatóvá és demonstrálhatóvá vált a nyugati/keresztény felsőbbrendűség. Mindemellett ma már tudjuk, hogy ez a vegyesfelvágott sokkal inkább egy nyugati konstruktum volt, mint valóság. Idővel bekerült a „centrum” kellős közepébe – sőt, azt teljességében ki is töltötte. A feltételezetten organikus és tiszta Nyugat, melynek megnyilvánulásai a XIX. századra már elvesztették tisztaságukat, „rendteremtőként” elvesztette létjogosultságát, aminek kulturális implikációival még sokáig nem voltak tisztában. Még egy további évszázadra volt szükség ahhoz, hogy a „centrum” – kiváltképpen a francia filozófia – strukturalista és posztstrukturalista gondolatokban megfogalmazza: a centrum felsőbbrendűsége hanyatlásnak indult, a periféria javára. Ma a *globalizáció* fogalmát használjuk annak a folyamatnak a leírására, melynek során a „centrum” feloldja önnön szupremáciáját; és a centrifugális és centripetális erők kialakítják a mai világot. Úgy tűnik, hogy ennek a változásnak elővételezése fogalmazódik meg az építészet és a kultúra nyelvén a XIX. századi zsinagógákban és zászlóshajójukban, a Dohány utcai templomban.

*Angolból fordította Császár Zsuzsanna,
a szerző autorizálásával*

24 Az orientális stílusok és az *art nouveau* – amit a Habsburg birodalomban szecesszióknak neveztek – között mind az osztrákok, mind a magyar építészeti fejlődési vonalában kapcsolat van. Ennek első példája: bizonyos egyezések az Otto Wagner által Budapesten épített Rumbach Sebestyén utcai zsinagógán (1872) és Wagner bécsi szecessziós alkotásán: színes felületi díszítőelemek helyettesítik a tradicionális nyugati gipsz stukókat. Magyarországon Feszli Frigyes orientalizmusában és Lechner Ödön építészetében találjuk meg ugyanazokat a közös elemeket, mint később Otto Wagnernél. Részletesen lásd: Rudolf Klein: *Oriental-Style Synagogues in Austria-Hungary: Philosophy and Historical Significance*, *Ars Judaica*, 2 (2006), 117–134.

25 Schnaase, Carl: *Geschichte der bildenden Künste*. Düsseldorf, 1869 (2. kiadás), 404.